

Коли ми були у старій Європі

У ті далекі часи, коли Історія ще не розпочиналася, в Шумері, та на півдні Європи, розпочалося становлення власної цивілізації, кордони якої до кінця V тис. до н.е. досягли Дніпра. Її складові на той час виявляли повну самостійність і мали досить самотній вигляд. Відомий нам портрет частини цього європейського світу мідного віку — трипільської цивілізації є, по суті, результатом колективної діяльності багатьох поколінь археологів впродовж більш ніж 130 років. Майже триста вчених з десятка країн написали за цей час біля сотні книг і кілька тисяч статей, крок за кроком піднімаючи із забуття спадщину тисячоліть. У десятках музеїв не тільки України, але й сусідніх, а часом й досить далеких країн, сьогодні можна побачити речі, створені руками трипільців.

Яка Європа — Стара?

Останнім часом словосполучення «Стара Європа» можна зустріти у пресі досить часто. Як правило, мають на увазі співтовариство європейських держав, що сформувалося в період між Другою Світовою війною й розпадом «соціалістичного табору», — «Об'єднану Європу». Тепер її кордони значно розширилися, і довелося розрізняти колишніх і нових членів співтовариства. Останніх, часом називають «Новою Європою». Україна, яка знаходиться поза межами як «Старої», так і «Нової Європи» останнім часом прагне ввійти в це співтовариство. Все цілком логічно.

Отже, маємо «Об'єднану Європу» зі «Старою» та «Новою» усередині. Україна таким чином знаходиться ніби взагалі поза Європою, тут географічні реалії поступаються місцем політичним. Що поробиш. Цікаво, але у цій сучасній історії по суті немає нічого нового.

Почнемо із того, що «Стару Європу» все ж таки вигадали не політологи, не політики й навіть не журналісти, а археологи. Термін цей існує вже понад тридцять

років, і позначають ним зовсім інші території нашого континенту, та й у часі культури, що зараховують до Старої Європи, відділені від сучасності прірвою часу, що вимірюється шістьома — вісьмома тисячоліттями.

Сама ж Стара Європа у ті далекі часи стала одним з центрів виникнення цивілізації на планеті Земля. Територіально вона суттєво відрізнялася від нинішньої геополітичної конфігурації. Адже країни, визнані сьогодні осередком цивілізованості, у ті часи населяли народи, м'яко кажучи, не самі передові, як у побутовому й у технологічному розумінні, так і у культурі.

Стара Європа, та археологічні культури, що її презентують у V тис. до н.е. ➤

Цивілізована частина тієї, «першої» Старої Європи¹ охоплювала східну частину Апеннінського півострова, Балкани, територію сучасних Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Молдови й частину території України від Карпат до Дніпра. Окремі її оази існували також поза межами окресленої території й пов'язані, у першу чергу, з поширенням носіїв неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки.

Цілком імовірно, що прикордонні племена на берегах, скажімо, Сени або Рейну (не кажучи про береги Темзи або землі Скандинавії) дивилися на те утворення з не меншою заздрістю, ніж сучасні українці нині дивляться на життя своїх західних сусідів. І точно так само прагнули інтегруватися з ними. Більше «просунуті» у економічному, технологічному й соціальному плані, заможні племена Старої Європи так само із сумнівом, а то й побоюванням (а хтось, можливо, і досить зарозуміло) дивилися на своїх злиднених західних і північних сусідів, далеких від стандартів цивілізації, прийнятих на берегах Дніпра, не кажучи вже про Дунай чи Дністер.

Трипільський світ — частина Старої Європи

На територіях сучасних України, Молдови та Румунії частиною Старої Європи була цивілізація Кукутень—Трипілля, більш відома в Україні як трипільська археологічна культура. Вона отримала свою

◀ *Вироби трипільців із Середнього Подніпров'я. Друга половина V тис. до н.е.*

Трипільські статуетки. Ранній етап трипільської культури, початок V тис. до н.е. ▶

назву за назвою села Трипілля, розташованому близько 40 км від столиці сучасної України — Києва. Її відкриття належить до кінця XIX століття, а назвою вона зобов'язана розкопкам археолога-аматора Вікентія Хвойки, котрий проводив дослідження її поселень у Подніпров'ї. У Молдові та Румунії її називають Кукутень.

Зрозуміло, навіть через півтора століття досліджень інформація про життя трипільців далеко не повна, утім, картина виходить достатньо вражаюча. Носії цієї культури виготовляли мальовану кераміку, будували двоповерхові житла, обробляли мідь (поклади якої зуміли відшукати на території Західної України). Відомі великі поселення трипільців — протоміста, площа яких вимірюється сотнями гектарів.

Трипільці мали складну систему міфологічних уявлень. Вони підтримували прямі або опосередковані зв'язки з іншими культурами того часу, здійснювали економічний та культурний обмін не тільки в межах Старої Європи, а й з іншими європейськими племенами, з Кавказом, можливо, навіть Месопотамією та Малою Азією. Сім—шість тисяч років тому, спираючись винятково на свої знання й уміння, а також ресурси казково багатой країни, що сьогодні називають Україною, ці люди побудували тут свою цивілізацію.

¹ Докладно світ Старої (або Давньої) Європи описано у книзі: Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини. Мир Древней Европы // Москва, 2006 (переклад с англійського видання 1991 року: Gimbutas M. The Civilisation of Goddess: The world of Old Europe).

Створення нового світу

У основі сучасної цивілізації, так чи інакше, лежать землеробство й метал, без цих двох компонентів вона неможлива. Ті ж давні шумери, відповідаючи на запитання, коли ж було створено світ, відповідали: тоді, коли люди почали пекти хліб і плавити метал.

До моменту появи трипільської культури в другій половині шостого тисячоріччя до Різдва Христового у Європі хліборобство було відомо вже понад тисячу років. Знали про цю галузь економіки на берегах Дністра, Дніпра й навіть на узбережжі Азовського моря, але широкого поширення вона тут не отримала. Перша масштабна спроба освоїти багаті землі, розпочата носіями культури лінійно-стрічкової кераміки обмежилася кількома західними областями України.

Слід зазначити, що до кінця шостого тисячоріччя у Старій Європі, що займала тоді лише центр континенту (переважно, Подунав'я) та Балкани, помітно зросла щільність населення. І це при тому, що кіль-

▲ Зображення голови змії на посудині раннього етапу трипільської культури. Початок V тис. до н.е.

кість та і якість земель у регіоні залишали бажати кращого.

Тим часом на схід від Карпат лежав майже суцільний масив родючих земель, сумарно у рази переважаючий усі взяті разом угіддя такої якості в іншій частині континенту. Особливо привабливо виглядала лісова (зона лісів помірного поясу), а також лісостепова зона між Карпатами й Дніпром. І що головне, вони майже не були заселені. Лише у басейнах великих річок мешкали нечисленні громади, котрі знали хліборобство, однак займалися переважно полюванням і рибальством. Багатство місцевих ресурсів не змушувало їх витрачати час на каторжну роботу з мотиками на полях.

У культурному відношенні раннє Трипільля (з погляду археологів) являє собою синтез декількох культурних традицій Старої Європи епохи неоліту. Тут помітний слід культури лінійно-стрічкової кераміки, культур Боян, Тиса, Винча. Складається враження, що після якихось досить драматичних подій у районі сучасної Трансільванії зібралася група людей (від декількох сотень до тисячі), котрі походили із кількох різних пле-

▲ Фрагмент статуетки, виконаної у реалістичному стилі. Трипільська культура, перша половина IV тис. до н.е.

▲ Як трипільці по воду ходили. Сучасна реконструкція трипільського вбрання та посуду

мен. Ця група зробила спробу закріпитися у світі, що лежить на схід від Карпат. Експеримент виявився винятково вдалим, і вже через дві сотні років групи переселенців не лише заклали десятки поселень між Карпатами й Дністром, але й проникли далеко за Південний Буг.

Часом складається враження, що цей рух стимулювала не стільки господарська необхідність, скільки прагнення закріпити за собою якомога більшу територію, розраховуючи на майбутнє. Справа у тому, що жодне із відомих нам трипільських селищ не проіснувало на одному місці безперервно понад 50–80 років. По закінченні цього часу будувалося нове поселення, іноді лише у 5–10 км від старого. Цей процес тривав протягом більш ніж двох тисячоліть трипільської історії. Якщо він викликаний особливостями ведення господарства (перенос полів у зв'язку з виснаженням ґрунтів), то прагнення до контролю над більшими територіями мало під собою досить серйозні підстави.

Як би там не було, вже через тисячу років після своєї появи у Прикарпатті трипільці досягли середньої течії Дніпра. На території сучасного Києва було

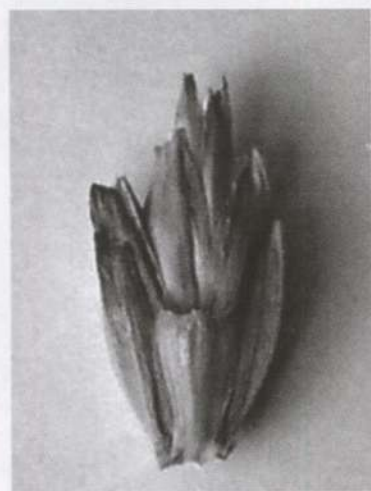
виявлено поселення, що датуються цим часом. Вдалося знайти навіть давнє святилище — невелику штучну печеру, вириту у лесі, біля входу в яку була закопана посудина, прикрашена орнаментом у вигляді стилізованих зображень змій.

Отож, попиваючи пиво (до речі, трипільці судячи з даних розкопок першими освоїли тут виробництво цього напою) десь у центрі Києва, сидючи при цьому за столиком із видом на Дніпро, ми споглядаємо східний рубіж цивілізації Старої Європи кінця п'ятого тисячоріччя до Різдва Христового.

Економічна система: прогрес та глухий кут одночасно?

Давні методи ведення господарства довели свою ефективність впродовж довгих двох з половиною тисячоліть існування Трипільської цивілізації. Розроблена трипільцями система хліборобства проіснувала п'ять тисяч років і була суттєво змінена тільки в часи Ярослава Мудрого, коли у ці краї були завезені нові сорти злакових культур.

Трипільська система господарювання була комплексною і давала змогу забезпечити відносний достаток. Але достаток не тільки годує, але буває і так, що розбещує, веде до застою у розвитку технологій — навіть вигадувати щось нове, витратити зайві зусилля, коли і так на перший погляд справи йдуть непогано? Трипільці за-

◀ Відбитки колоска на дні трипільської посудини (кінець IV — початок III тис. до н.е.) та колосок того ж злака

▲ У такому вигляді археологи знаходять зерна із врожаїв, вирощених трипільцями п'ять тисяч років тому

платили високу ціну за подібні тенденції в економіці — їхня цивілізація загинула, а ім'я народу що створив її — назавжди зникло зі сторінок історії.

Спочатку перехід трипільців на відтворювальні технології ведення господарства став дійсно економічною революцією, що дозволила багаторазово

підвищити ефективність прикладених зусиль і відповідно збільшити продуктивність виробництва. Головною сільськогосподарською культурою були півчасті пшениці. Стійкі до посухи, хвороб і шкідників сорти були оптимальними для місцевих умов. Крім пшениці вирощували ячмінь, овес, горох.

Жали вирощене серпами з дерева й рогу із крем'яними вкладнями. Серпи вдосконалювали. Було винайденено спосіб обробки пластин кременю, при якому на робочому краю утворювалися зубці, аналогічні тим, які можна бачити на сучасних металевих серпах. При цьому, нинішні залізні знаряддя лише у півтора рази ефективніші за крем'яні, трипільські. Великі пластини для серпів виготовляли, як правило, із привізної сировини й цінували не менше, ніж металеві, мідні вироби.

У тваринництві основною галуззю було розведення великої рогатої худоби. Цілком чітко простежуються м'ясний і молочний напрямки. Крім того, биків і коней використовували як тяглову силу. Розводили також свиней, коней, овець, кіз.

Розумне сполучення різних напрямків «аграрного сектора» давало змогу трипільцям забезпечувати харчами також певну кількість одноплемінників, не зайнятих весь час у виробництві продуктів. Однак,

▲ Кременева платівка із зубчастим краєм — давній трипільський серп (IV тис. до н.е.)

▲ Ручка від посудини у вигляді тварини. Початок V тис. до н.е.

▲ Колосся та зерно пшениці-двозернянки, яку на землях України вирощували трипільці сім–п'ять тисяч років тому. Цей врожай було вирощено і зібрано влітку 2006 року на експериментальному полі поблизу с. Уляники на Київщині

ті, без справи теж не сиділи, відпрацьовуючи свій «хліб» у поті чола біля плавильних печей і горнів, у штольнях і рудниках, гончарних і кремнеобробних майстернях.

Мідь Краю

Нині, коли Україна імпортує або збирає у вигляді брухту мідь для своєї промисловості, незайвим буде згадати, що першими металургами на її землях стали ще трипільці. І сталося це майже сім тисяч років тому. Адже у надрах нашого Краю (і то лише між Дніпром і Дністром) розвідано (вже сучасними геологами) до 28 мільйонів тонн(!) покладів міді. Вивчення археологічних знахідок показало, що трипільці користувалися цими фантастичними скарбами вже у V тис. до н.е.

◀ Мідна та кременева сокири: різний матеріал, форма одна. Трипільська культура, друга половина V тис. до н.е.

Мідний самородок, обладнання та вироби трипільських майстрів, знайдені під час археологічних розкопок

Технологія обробки міді з'явилася на території України в готовому виді наприкінці VI або на початку V тисячоріччя до н.е. Її трипільці переймали у балканських народів та у «головній кузні» Старої Європи — Трансільванії. Незабаром були освоєні й «вітчизняний» видобуток руди та виробництво великого асортименту корисних і необхідних речей. Однак спочатку давні металурги працювали на імпортній сировині. Крім того, видобуток руди й самородного металу розпочали на Волині й у Наддністрянщині. Аналізи виробів показали також, що частину металу завозили навіть зі сходу, з Донбасу — лише невідомо, хто ж його у ті часи там видобував.

Металургія й металообробка вимагали значного обсягу знань і навичок. Вони вимагали високого ступеню спеціалізації й могли успішно розвиватися лише при наявності фахівців, зайнятих виключно у цьому виробництві — професіоналів. Професіонал тієї епохи повинен був уміти багато чого. Він умів знайти поклади руди або визначити місце, де можна назбирати мідних самородків. Він міг на око (жодних вимірювальних приладів!) визначити температуру, до якої нагріто заготовку сокири (інакше — брак), або стан металу у керамічному плавильному тиглі.

Мідний стрижень — незамінний інструмент для налаштування серпів та виготовлення вістрів до стріл із кременю. Трипільська культура, друга половина IV тис. до н.е. ▶

десятків). Тут, на річці Горині, в «Силіконовій долині» Старої Європи виготовляли великі кремінні пластини — довжиною більше 20 см. Щоб відколоти таку пластину від заготовки-нуклеуса, треба було прикласти зусилля в сотні кілограм. Людським рукам така праця була б не під силу. Давнім умільцям довелося створити для цього спеціальний верстат з важелем, чи не першу машину в тутешніх краях.

Подібну велику пластину при певній вправності можна було перетворити в лезо серпа, ніж, витончені наконечники дротиків або стріл. Відходи цілком годилися для виготовлення шкребків — вони потрібні були для обробки шкір тварин. Навіть відщепи, скалки кременю не пропадали — адже треба ж було якось висікати іскру для отримання вогню.

Цікаво, що подібне кременеобробне виробництво було неможливим без застосування мідних інструментів — посередників для відколонування пластин і добре загартованих стрижнів-ретушерів (археологи їх називають «шилами», хоча до швацької справи вони найчастіше відношення не мали) для обробки кромки виробів. Причому такий інструмент повинен був бути чи не у кожному господарстві. Адже час від часу кромки серпів і інших виробів доводилося «заточувати», віджимаючи тонкі лусочки кременю. Отож не варто сприймати на віру твердження стосовно того, що «мідні вироби в енеоліті були рідкісними, а

Металургія та металообробка швидко стали не лише важливою частиною економічного комплексу. Їх продукція мала суттєвий вплив на розвиток військової справи, всієї традиційної культури. Металеві вироби стають складовою перших скарбів — нами-ста, платівки, браслети, сокири стають еквівалентом, виразом престижу та заможності окремих осіб та навіть цілих громад.

Силіконова Долина Старої Європи

Поява нового матеріалу, міді, не зупинила виробництво старих, випробуваних десятками тисячоліть людської історії знарядь із кременю. Їхнє виготовлення у трипільські часи було поставлено практично на промислову основу. Біля родовищ кременю виникали поселення, що цілком спеціалізувалися на його видобутку й обробці. Було налагоджено серійне виробництво різних заготовок та знарядь.

Сліди давніх шурфів та штолень у значній кількості знайдено у Прикарпатті та на Волині, на Дністрі і навіть на півночі Кіровоградської області. У схилах Білої Гори, що височіє над Дністровським водоймищем, збереглися вироби, з яких було добуто білого кременю стільки, що його могло вистачити на виготовлення десятків тисяч сокир. Навіть у Подніпров'ї трипільці вишукували у глибоких ярах крем'яну гальку, занесену туди ще льодовиком.

Один із найбільших їхніх центрів цього промислу знайдено археологами на Волині у районі села Бодаки (усього їх відомо кілька

Продукція та напівфабрикати із трипільської кременеобробної майстерні у Подністров'ї, IV тис. до н.е. ▲

тому практично не впливали на розвиток економіки». Якщо придивитися уважніше, то без них та давня економіка подекуди була б взагалі ніякою.

Вироби й сировина волинського, а також дністровського походження поширювалися не лише усередині, але й далеко за межі проживання трипільців. Часом їх знаходять за сотні кілометрів, зокрема на території сучасних Словаччини, Польщі.

Можна простежити навіть спеціалізацію у видах продукції між згаданими регіонами. Вона виникла тому, що з місцевої сировини якісь вироби виходили краще, а якісь програвали своїм аналогам зробленим у іншому місці. Приміром, на Волині робили гарні леза-пластини – місцева сировина підходила для цього якнайкраще. А Дністровський білий і сірий кремій був ідеальним для виготовлення найрізноманітніших типів клиноподібних сокир, тесел і доліт усіх розмірів і калібрів.

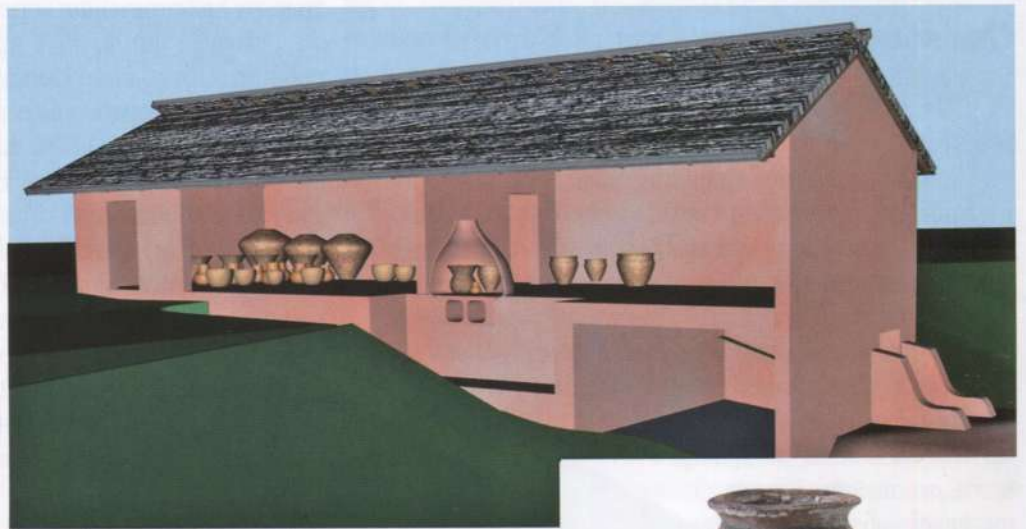
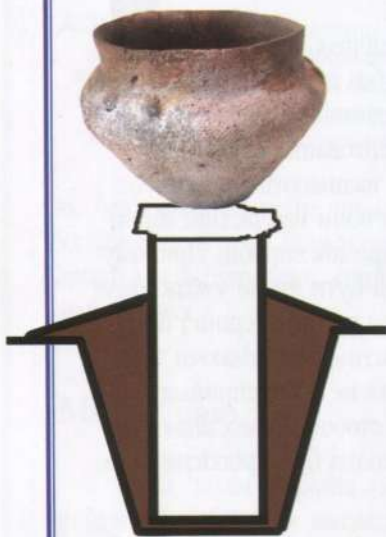
Ті ж трипільці, котрим не пощастило із запасами сировини, змушені були вимінювати її та готові вироби у своїх більш обдарованих природою та випадком

сусідів. Зауважимо, що на землях, де пристойний, якісний кремій був дефіцитом, мешкала чи не половина трипільців. Відтак обмін кременем процвітав. Великі пластини стали ходовим і навіть престижним товаром. Їх навіть закопували у вигляді скарбів. Можливо, багатство окремих трипільців (разом із мідними речами) у ту пору саме й вимірювалося запасом таких великих і гарних пластин.

Світ, створений із глини

Ще одним високотехнологічним виробництвом, що вийшло у ту давню епоху за межі домашнього господарства, стало гончарство. На рахунок трипільських дизайнерів і технологів не лише десятки різновидів форм посудин (мода на які змінювалася чи не у кожному поколінні майстрів), але й розробка форму-

Реконструкція гончарної майстерні та обладнання, що його використовували при виробництві посуду у V–IV тис. до н.е.

тернативи керамічному посуду й тарі в ті часи практично не було. Підраховано, що протягом року у пересічному господарстві б'ється чи не 50% керамічних виробів. А обчислюється число необхідних для нормального його функціонування посудин різних форм і розмірів десятками, і часом навіть сотнями одиниць.

Отож навряд чи трипільські гончари колись сиділи без справи. Справжній монумент їх двотисячолітній титанічній праці — це мільйони горщиків і мисок, у цілому або розбитому вигляді нині переважно лежачі глибоко в землі, серед руїн древніх поселень. Бо ті сотні й тисячі посудин, які відкопали за останні 130 років археологи, становлять лише малу частину продукції всетрипільського «цеху гончарів».

Був попит на гарний розписаний посуд і за межами трипільської ойкумени. Її знаходять і в похованнях під найдавнішими степовими курганами, і далеко на півночі — за Західним Бугом. Навіть у

▲ Керамічні вироби трипільців з території Молдови, IV тис. до н.е.

вальних мас (для підвищення якості виробів використовувалася суміш глини з різних шарів і родовищ), мінеральні фарби (не потьмяніли через 60 століть), винахід повільного гончарного кола, будівництво спеціальних (двох'ярусних!) горнів для випалу, розрахунок режимів випалу, і навіть стандартизація готової продукції.

За дві із половиною тисячі років трипільські умільці перейшли від виліплених від руки, масивних посудин, прикрашених врізним орнаментом, канелюрами та штампом, до виготовлення тонкостінного писаного посуду.

Чи не у кожному колективі трипільців були свої мода на форми та орнаментацию посудин. Археологи, маючи у своєму розпорядженні достатньо виразний фрагмент горщика або миски відносно легко можуть встановити, де, у якій частині трипільського світу й навіть коли (часом з точністю до сотні років) була виготовлена дана посудина. За давніми керамічними виробами можна вивчати не лише хронологію, але й етнографію трипільської землі, зв'язки й контакти із сусідніми племенами.

Виробництво кераміки згодом стало масовим, адже аль-

▶ Зразки керамічних виробів раннього етапу трипільської культури, початок V тис. до н.е.

◀ *Сучасна реконструкція давнього гончарного горна та випалення у ньому реплік трипільського посуду і статуєток*

найважчі часи, на заході Трипілья зберігалися цілі селища, що виготовляли щорічно тисячі мальованих посудин.

Торгівля — двигун економіки

Якщо у трипільські часи існували поселення й окремі майстри, котрі займалися виготовленням товару на експорт, виходить, що також були люди, які цей експорт здійснювали. Хтось мав би збирати призначене на продаж добро (кремінь, кераміку, метал), а у якомусь кінцевому пункті здійснювати його обмін на інші коштовні речі. При цьому мати на увазі кон'юнктуру ринку й коливання попиту та пропозиції, не кажучи вже про регіональні особливості давнього «ціноутворення».

Сліди таких торговців виявити археологічним шляхом практично неможливо, але торговців цих можна «вирахувати». Приміром, усім мешканцям Майданецького протоміста (а це від 6 до 10 тисяч осіб), не кажучи про худобу, яку вони мали в господарстві, потрібна була сіль. Це продукт просто — таки життєво необхідний. Потрібний щодня, цілорічно. Нескладні підрахунки дали просто фантастичні цифри — тонни соляного імпорту щорічно. Хто стояв за соляним бізнесом мідного віку? Де знаходилися джерела солі? Невже сіль везли із Прикарпаття, де відомі її джерела та з території сучасної Румунії, де знайдено сліди видобутку вже доби неоліту.

А ще тому ж Майданецькому щорічно потрібно було для збору врожаю кілька тисяч кремінних вкладнів до серпів. Ті вкладні, що їх було знайдено під час розкопок, виготовлено із волинського кремню. Адже місцеві, майданецькі сліди виробництва кремінних знарядь за п'ятнадцять сезонів розкопок виявити так і не вдалося. Виходить, кремінні тоннами доправляли сюди за сотні кілометрів. Теж непогані масштаби для торгівлі — навіть для окремого селища.

Як би ми не називали нині цей процес — торгівлею або обміном, розмах його в цілому вражає. Але ж це саме одне з тих явищ, що здатні докорінно (і назавжди) змінити колись замкнений, намертво закритий для чужинців племінний світ.

◀ *Керамічні вироби трипільських майстрів із межиріччя Південного Бугу і Дніпра. Друга половина IV тис. до н.е.*

